

MARTINOVICS ÉS TÁRSAI.*

MARTINOVICSOT és társait a mártírság glóriája övezi. Törekvéseiknek ugyanis voltak oly elemei, amelyek később, 1848-ban, valóra váltak, úgyhogy amikor az ifjú liberalizmus márciusi forradalma ősök után kutatott, hogy az ő törekvése is történeti fejlődés végállomásának tűnjék fel, őszinte belső hódolattal borult le a félszázaddal korábban kivégzettek előtt. S ezt annál könnyebben tehette meg, mert nem ismerte ezek életét, jellemét, tetteik rugóját, sem a mozgalom igazi jelentőségét. 48 tisztelete megőrizte a következő generációk előtt is az összeesküvés nimbuszát s ezen nem változtatott a történeti kritika kiméretlen nyíltsága sem. Úgy hisszük, része volt ebben annak is, hogy a főszervező, Martinovics, egyénisége csak hosszabb vizsgálat után veszíti el komplex színezetét; személye szinte predesztinálva volt arra, hogy mithoszok tapadjanak hozzá. Minthogy történetírói tisztünk kötelességünkkel teszi a hamis szentek glóriájának szétterését, kissé részletebben foglalkozunk a mozgalommal, főképen pedig azzal a milióval, ahonnan Martinovics, a XVIII. századvégi kalandoroknak ez a tipikus alakja, kiemelkedett.

★

Ferenc király trónralépte 1792-ben nem jelentett változást sem a monarchia, sem Magyarország kormányzásában; még kevésbé reakciót. A trónváltó az csupán néhány embert érintett exisztenciájában: azokat, akik nem magas hivatalos állásokat töltve be, jutottak Lipót király közelébe, hanem bizalmas szolgálatok révén lettek kegyenceivé s egyetlen támaszuk halálával elvesztették jövedelmüket, eddig élvezett magas fizetésüket vagy kegydíjukat.

Ezek az emberek titkos rendőri szolgálataik útján lettek ismeretesek Lipót király előtt. Ő ugyanis birodalma minden eseményéről értesülni akart s amellett mindenkivel szemben bizalmatlan volt. A bizalmatlanság vezette arra, hogy szakítva bátyja, II. József, intézkedéseivel, a titkos rendőri természetű jelentések összegyűjtését, a hírszerzés organizálását elvegye a rendőrségtől s ezt saját kabinetjében legszemélyesebb felügyelete alatt összpontosítsa. Ő maga választotta ki a megfelelő embereket, kik közvetlenül hozzá intézett jelentéseikben számoltak be az őt érdeklő dolgokról.

Az első, akit ily megbízatásra kiszemelt, katona volt. Szvetics főhadnagy, ügylátszik, legközelebb állott hozzá. Állandóan környezetében tartózkodott s Lipót őt nagyon bizalmas ügyek közvetítésére kurirnak használta. Szvetics az ország több helyén, így Pesten, Nagyszombaton, Pécsen állandóan tartott megbízható embereket, akik értesítették őt a történetekről, a közhangulatról s e jelentéseket azután az uralkodó elé juttatta. A közhangulat megismerése céljából nagy utazást is tett az országban, 1791 őszén az Alföldön át Temesváron, Nagyváradon keresztül egész a határig s megfigyeléseiről hosszú úti

* Részlet a Magyar Történelmi Társulat kiadásában «Sándor Lipót főherceg nádor iratai» címmel megjelenő, sajtó alatt lévő műből.

jelentésekben számolt be. Főleg a nemzeti érzelmű államférfiak ellenében igyekezett az uralkodó bizalmatlanságát megerősíteni, ama káros hatást ecsetelve, amelyet ezek a fiatal nádorra gyakorolhatnak. Ő volt az, aki a legkényesebb ügyek, a trónörökös és a nádor felől is informálta urát. A nádor magára hagyatva — írta ismételten — a szabadgondolkodók társaságában káros irányban fog fejlődni. Míg róla, mivel nem Budán, hanem a király környezetében élt, nem igen tudott részletesen szólni, már sokkal inkább volt alkalma Ferenc főherceget megfigyelnie. Őt titkárának, Schloissniggnek a befolyásától féltette. Szveticznek ez a szerepe nem maradt titokban a trónörökös előtt. Ferenc s még inkább környezete, amely a feljelentésektől sorsát féltette, gyűlölte őt, mivel, véleményük szerint, csak visszavonást akart kelteni apa és fiú között; csak denunciánsnak tekintették őt s ezt jól tudta Szvetic is. Sejthette, hogy a baj könnyen rászakadhat, de biztonságban érezte magát Lipót király árnyékában. Egyébként is a bizalom, amelyet az uralkodó belé helyezett, elvakította, elkapatta s kérés nélkül is tanácsokat adott urának. Beszéljen a magyar nemzetel hízolgőn, kerülje az elégedetlenségre okot és alkalmat nyujtó intézkedéseket; a megnyerő kifejezésekkel fogalmazott parancs — mondta ismét tovább — földre teríti a nagy Machiavellistákat is és egyszerre az uralkodó pártjára hozza a megyéket. Máskor ismét azt tanácsolta, hogy ne adasson ki több röpiratot Magyarországon, mert rossz hatásuk lesz. Nem kellett sok, hogy nagy tettekre, magas politikai feladatok megoldására is képesnek tartsa magát. Alkalmadtán természetesen nem késett előléptetést, jobb anyagi helyzetet kieszközölni. Egy ilyen alkalommal mutatta meg igazi arculatát. Valami szálláspénz kiutalását kérte Lipóttól, aki azonban megsokallotta kéréseit s egy ideig nem bocsátotta maga elé. Ekkor térdenállva kérte, részesítse továbbra is abban a kegyben, hogy audiencián jelenhessen meg, s így meggyőzhesse afelől, hogy ő becsületes ember.

Szvetic élete legnagyobb csapását látta abban, hogy elveszíti ura kegyét, aminthogy egész élete is csak arra volt alapítva, hogy ez az uralkodói kegy és jóindulat, bármi áron is, biztosítsa számára az előmenetelt s a kényelmes életet.

Meggondoltabb és óvatosabb, de Szveticcsel egyszabású ember volt Hoffmann Alajos. II. József egyetemi tanárnak nevezte ki Pestre s itt mellékesen a rendőrségnek is tett szolgálatokat. Jelentései révén ismerte őt meg Lipót, akinek parancsára írta a köznemesi mozgalom ellen 1790 nyarán a hirhedt Babel és Ninive röpiratokat. Amikor Pesten helyzete tarthatatlan lett, a bécsi egyetemre helyeztetett át. Működése ettől fogva inkább csak Ausztriára korlátozódott s a bécsi illuminátus és egyéb titkos társulatok törekvéseit figyelte meg. Az uralkodó zsoldjába állva szakított multjával, amikor még ő is szabadkőművességért és aufklärizmusért lelkesedett. A titkos társulatok és a francia forradalom hatásának ellensúlyozására új titkos társulat szervezését javasolta, amely organizmusnak legfőbb láthatatlan vezetője maga az uralkodó lett volna. Tervét Lipót el is fogadta s ő két tanártársával, Watterothtal és Mayerrel, nagy tevékenységet fejtett ki a társulat híveinek toborzásában. Lipót bizalmát teljes mértékben élvezte. Bécsben «Lesecabinet» néven klubbot nyitott, az uralkodó költségén rendszeres folyóiratot adott ki (Wiener Zeitschrift), amelyben az illuminátusok egyik fővezetőjével, Sonnenfelsel, kit Lipót nem szenvedhetett, irodalmi polémiaikat folytatott. Miként Szvetic, a trónörökös és környezete felől is szolgáltatott az uralkodóban bizalmatlanságot és aggodalmat keltő híreket. Rémképeket festve adta elő, mint akarják az illuminátusok Schlossniigg révén épen úgy megnyerni Ferenc főherceget, mint ahogyan

a porosz trónörökösrel is tették, mint uralkodik Schloissnigg szinte kizárólag a trónörökös érzelmein és gondolkodásmódján; mint zárja el őt mesterségesen, hogy csak olyanokkal érintkezzék, kik neki kedvére vannak s mindezzel csak az a célja, hogy az uralkodóval szemben, kit gyűlöl, ellenpártot alakítson a főherceg vezetése alatt, akinek így megmételjezi «gyermeki jó szívét». Az új titkos társulat egyik célja éppen az lett volna, hogy a trónörökös kiragadva az illuminátusok hatása alól visszahozza Lipót király pártjára. Hoffmann életét most már az apa és fiú közötti bizalmatlanság szítására fordította.

A legnagyobb szerephez azonban Gotthardi Ferenc jutott. Pesten kávéháza volt, majd amikor II. József Magyarországon is megszervezte a rendőrséget, a pesti kerület igazgatója lett. Egyik feladata a közhangulat megfigyelése volt s ennek a megbízatásának sok ügyességgel tett eleget. Mozgékony, mindenütt megforduló embereket nyert meg céljainak, akik megfigyeléseiket közölték vele s így a város hangulatát pontosan megismerhette. II. József rendszerének bukásával megszűnt a rendőri szervezet is és ő is elveszítette állását. Ekkor Bécsbe ment, azonban korábbi bizalmasai most is beküldötték hozzá jelentéseiket. Ezeket ő Beer udvari tanácsoshoz, a bécsi rendőrség vezetőjéhez, továbbította, ki azután azokat az uralkodó elé terjesztette. Tudósítói mindenhol bejutottak s így pontos információkat adhattak. A pesti szabadkőművespáholyban történelekről Gabelhofer egyetemi tanár értesítette, aki ott tevékeny részt vett, a magasabb skót fokot is elnyerte s akire társai természetesen nem is gyanakodtak. Az irodalmi körökkel mindennapi érintkezése révén Strohmayr Ignác könyvkereskedő állott szoros kapcsolatban, akit a tulzó elvektől és szenvedélyektől elragadtattak pamfletírók a saját emberüknek tekintettek, hiszen titokban nem egy könyvüket terjesztette. Nemcsak Trenknek, hanem, mint szabadkőműves testvérnek, Spissics zalai alispánnak is barátja, ki éppen úgy elmondja neki terveit, mint Hajnóczy is részletesen megírta neki mindent Pozsonyból. Természetesen nem késik e leveleket is eljuttatni a titkosrendőrséghez, nemkülönben gyakori és részletes jelentéseit, mivel ő is az állandó informálók közé tartozott. Gotthardi rendes tudósítói között ott találjuk még többek között Kohlmayer ügyvédet, Liedemann nagykereskedőt, Troll lemergi, Hoffmann Antal volt pesti rendőrtisztviselőt, s még a főúri körökből is megnyert egyet, gróf Almásy Ignác tábornok feleségét, Splényi bárónőt, akinek egyik testvére a váci püspök, a másik pedig tábornok, illetőleg szabolicsi főispán volt. Hogy milyen észrevétlenül s a megfigyeltek részéről mitsem sejtve dolgoztak Gotthardi megbízottai, arra igen jellemző, hogy Fekete tábornok a hírhedt Babel és Ninive röpiratokra azzal a Szalkay Antallal akart feleletet íratni, aki Gotthardi embere volt.

II. Lipót ezeket a bizalmas jelentéseket szívesen fogadta, mert bennük napról-napra értékes anyagot kapott az emberek jellemének megismeréséhez. Figyelme hamar ráirányult Gotthardira, akihez a jelentések összefutottak s a rendőrség kikapcsolásával egyenesen a kabinetirodába, illetőleg saját kezeihez küldette azokat. Gotthardi elnyerte a királyi tanácsosi címet, majd — magas fizetéssel — az udvari színházhoz osztatott be. Ez az állás azonban csak arra szolgált, hogy elterelje a gyanút, mintha ő titkos rendőri szolgálatot teljesítene, valójában azonban továbbra is megmaradt korábbi munkaköre. Az uralkodó bizalmát még jobban megnyerte, amidőn már személyesen is tehetett neki jelentést s alkalmazkodóképességével a legkényesebb, távolról sem politikai megbízatásoknak is sikerrel tett eleget. Miniszterek sem egykönnyen kaptak audienciát II. Lipótnál, de Gotthardi otthonos látogató lett

nála. A túlságosan is bizalmas utasításokat — két-három esetről van írásbeli bizonyítékunk, hogy az uralkodónak alsóbb társadalmi helyzetű nőkkel való viszonyát közvetítette — csak személyesen vehette át. Ezeken az audienciákon pártfogoltjai és saját részére is sikerült kieszközölni az uralkodó kegyének ajándékformájában való megnyilvánulását. Hamar híre terjedt, hogy milyen közeli kapcsolatban van a királlyal s ügyes-bajos emberek, főleg magyar előkelőségek, kezdték felkeresni, hogy érdekükben az uralkodónál való közbenjárását kérjék. Ezzel tekintélye, egyéniségének súlya növekedett s — ha feltesszük is, hogy a közbenjárást önzetlenül végezte, ajándékot nem fogadott el — fizetéséből is igen jól élt családjával együtt. Azt természetes dolognak találta, hogy a Bécsbe jövő előkelőbb magyarokat, kik hozzá fordultak, megvendégelje, avagy szállásra is magánál tartsa. Esténként a színházban elbeszélgetett a magyar urakkal s ilyenkor másnap szívesen számolt be ezek felfogásáról s regisztrálta báró Splényi Mihály tábornok, báró Orczy, Balogh főispán szavait. Jellemző, hogy Széchenyi is az ő közbenjárását kérte Ráthonyi érdekében.

Levelezőinek száma meggyarapodott. De most már olyanok is írtak neki és számoltak be hazai eseményekről, akik nem pénzért végezték munkájukat s nem a rendőrtisztviselőt látták benne, hanem az uralkodó bizalmását. Nem kisebb ember, mint gróf Haller József, II. József alatt kormánybiztos-főispán ír neki jelentéseket, aki, midőn magyar alkancellár szeretett volna lenni, nem késett leírni leveleiben az udvar érdekében tett fáradozásait sem. Gotthardi leszerelte, megnyerte az udvar céljainak a lehangosabb ellenzékieskedőket is. Szily pesti alispán, ki 1790-ben még a filum ruptum successionis egyik buzgó terjesztője volt s oszlopos tagja a magyar nyelv és magyar ruha kötelező használatát törvénybe iktató pártnak, 1792 február 12-iki levelében már hosszasan írja le, miként tudta rávenni a megyei közgyűlésen a rendeket, hogy jegyzőkönyveiket, az udvar intencióinak megfelelően, ne magyarul, hanem latinul megszerkesztve küldjék fel a helytartótanácsnak. A másik pesti alispán, Laczkovics György, pedig egy nappal később kéréskéri, győzze meg az uralkodót afelől, hogy nem igaz az, hogy ő Podmaniczkyvel, Orczyval valaha is titkos összejöveteleken vett részt. De Gotthardi még hangosabb embereket is megszeliült, kezes bárány gyanánt tudott bemutatni. Ráthonyi Gábor királyi ügyész II. Lipót még 1790 végén felfüggesztette állásától az országgyűlésen tanusított viselkedése és heves kijelentései miatt, amelyek valóban nem egyeztethetők össze tisztviselői mivoltával. Ráthonyi ekkor Gotthardihoz megy és könnyes szemmel kéri, járjon közbe, hogy az uralkodó ismét adjon neki valami alkalmazást.

Gotthardi ügyességének mindmegannyi tanujele volt ezeknek az embereknek a megnyerése. Lipót intencióinak megfelelően dolgozott és munkájának sikere az uralkodó kegyét még fokozottabb mértékben biztosította.

A Gotthardi-körből csakhamar kivált és teljesen önálló lábon kezdett járni báró Lezzeni galíciai kormányzósági tanácsos Lembergben. Az ő jelentéseit is Gotthardi közvetítette korábban Lipót császárhoz, amint azonban egyre intenzívebben és kizárólagosabban a magyar ügyekre vetette magát, Lezzeni közvetlenül fordult az uralkodóhoz, sőt attól 1791 augusztusában még egy legfelsőbb kéziratot is nyert, amely biztosította őt, hogy titkos szolgálata miatt semmiféle kellemetlenség sem érheti. Az ő működése nem érdekel bennünket közelebbről — lényegében ugyanolyan volt, mint a többi magyarországié —, figyelmünket egy sokkal feltűnőbb egyéniség vonja magára, ki csak röviddel előbb hagyta el épen Lemberget.

A Gotthardihoz befutó jelentések nagyrészt eseményekről vagy egyes személyek felölőbb tetteiről, szavairól számoltak be, úgy amint azokat a megfigyelők hallották vagy észrevették. A cselekvés, az elhatározás végső rugójaig azonban nem hatoltak, különösen akkor nem, ha az elhatározás feltehetőleg határozott program alapján, valamely titkos társaság tagjai között érlelődött meg. A szabadkőművesek tanácskozásairól szoltak megbízható jelentések, főleg Gabelhofertől és Strohmayertól, ezek azonban elég ártatlanok voltak s nem emlékeztek meg a legmagasabb fokokban dolgozók vagy a külön, államveszélyes társulatokba tömörülők működéséről. Ezt pedig fontos lett volna ismerni, mert a francia események napról-napra újabb bizonyítékokat szolgáltatottak arról, hogy a különféle titkos szervezetek az államot és az uralkodóházat komoly veszedelemmel fenyegethetik. Lipót király a szabadkőművesség működését épen úgy megengedhetőnek találta, mint II. József, az illuminátusokat azonban nemcsak ellenszenvvel, hanem ideges nyugtalansággal és aggodalommal is szemlélte. Emellett bizonytalan volt, hogy a francia jakobinusoknak nincsenek-e más formákban szövetségei. Mindezek kipuhatlására Gotthardi önmagában — kellő összeköttetés nélkül — elégtelen volt. Szívesen juttatott volna ő fejedelmi urához ezekről is jelentéseket, nagyon jól tudva, hogy Lipót mennyire érdeklődik ily dolgok iránt, aki annál is inkább hiányát érezte a titkos társulatok magyarországi működéséről szóló híreknek, minél jobban informálták őt az osztrákokról Hoffmann és Watteroth. Gotthardi sokáig mozdulni sem tudott. Képzeltető, mily öröm töltötte el, midőn 1791 júliusban régi embere, Szalkay, bemutatott neki egy síma, francia abbémodorú katolikus papot, aki mindenhez ért, számtalan nyelven beszél, utazott mindenfelé, aki meglepő határozottsággal mond ítéletet a legkülönbözőbb dolgokról, akinek összeköttetései vannak mindenfelé, tehát bizonynyal megfordul a legtítkosabb társulatokban is s akit lelkiismerete egyáltalán nem feszélyez, hogy mindent el is áruljon — pénzért. Az élesszemű rendőr felismerte, hogy ez az idegen az ő embere, kire oly nagy szüksége van. Azonnal észrevehette, hogy mindenre kapható; innen az az elragadtatás, amellyel új barátja s annak képességei felől uralkodójának azonnal beszámolt. Sorsuk ettől fogva a legszorosabban összekovácsolódott, mert az új embernek meg épen egy Gotthardira volt szüksége, hogy annak a révén közelebb férközhessenek a hatalom forrásához.

Martinovics volt e férfiú. Nyugtalan élet állott mögötte. Gyermekkorában a franciskánus rendbe lép, de a szerzetesi fegyelemmel folytonosan elégedetlenkedik; elüljáróival folytatott vizslatok után az első alkalommal engedély nélkül elhagyja a kolostort és Bukovinába megy tábori lelkésznek. Néhány hónap mulva egy gazdag lengyel gróf kíséretében útnak indul s bejárja egész Európát. Visszatérve szabadkőműves összeköttetései révén a leMBERGI egyetem tanára lesz s ott is marad II. József uralma végéig, hogy ezzel egyidejűleg belső átalakulásában eljusson a legvégső fokig, a legdurvább materializmusig. Most, mikor Bécsben Gotthardival megismerkedett, a pesti egyetemen akart tanári állást nyerni. Gotthardi audienciát eszközölt ki számára, de Lipótra, Gotthardi minden ajánlata ellenére, sem tett kedvező benyomást s így alkalmaztatást nem kapott. Martinovics azután sem érintkezett bizalmasan és személyesen Lipót királlyal, hanem csak Gotthardi közvetítésével. Ez másolta le könnyen olvasható nagy betűkkel jelentéseit s terjesztette fel — mint például Almássy grófné jelentéseit is — az uralkodóhoz, aki előtt Martinovics semmivel sem volt több, mint Gotthardi bármely más

levelezője. Mindössze háromszor jelenhetett meg kihallgatáson, akkor, amikor Gotthardi már minden egyes alkalommal előzőleg többször kérte ezt a kegyet részére. Lipót király emberismerete révén a Gotthardi-kör tagjainak jelleme és képessége felől nem volt kétségben. Nem engedte magát egy percre sem félrevezettetni Martinovics jelentéseitől, nincs semmi nyoma, hogy ezek a leleplezések döntőfontosságú államügyekben befolyásolták volna őt. Martinovics vagy Hoffmann csak eszközök voltak kezében. Ezt azonban ezek az emberek nem vették észre, kik egyéni hajlamuknál fogva szívesen értékelték magukat a kelletténél többre.

Martinovics is sokra becsülte önmagát. Nyelvismeretei, világlátottsága ki is emelhették a pesti egyetemre pályázók közül s az a zsurnaliszta könnyedség, amellyel a legellentétesebb fizikai, kémiai, teológiai és filozófiai kérdéseket egyaránt fejtegette, a társaságban bárkinek is föléje helyezte s az első órákban mindenkit magával tudott ragadni. Az elismerés, a hódolat, amely őt a lemergi és pesti szalonokban fogadta, önhittségét, önteltségét, hiúságát még csak nagyobbra növelte. S ő, a tudós professzor, nem is vonult vissza a komoly munkának sokszor komor magányába; igazi alapos, tudós munkát sohasem végzett. Megjelent könyvei — kompilációk vagy hevenyében összeűtött szellemes elmefuttatások — ezt eléggé bizonyítják. De ő komoly munka nélkül is érvényesülni akart, egyaránt ragyogni vágyott az életben, a társaságban s a szalonokban.

A jelentéseknek, amelyeket a pesti titkos társulatokról felküldött, nincs történeti értékük. Amit Martinovics ezekben elbeszél, az csak nagyon kis részben felel meg az igazságnak s inkább írjuk lelkiéletére vet világot (hogy tudniillik mint burkolja mindazt, amiről ír, szántsándékkal bizonyos homályos titkozatosságba), semmint a bennük leírt körülményekre. Azonnal szembe-tűnnek belső ellenmondásai. Oly titkos társulat, amely bizonyos formaságok keretében tartja össze az embereket, tulajdonképpen csak kettő lehetett: a szabadkőművespáholy és a szabadkőművesség egyik oldalága: az illuminátus társulat. Az elsőbe akkor még a túlzóan magyarérezelmű köznemesek és mágánások, az utóbbiban pedig a világpolgáribb felfogásúak voltak. Martinovics azonban egy állítólagos harmadikra vetette magát, a jezsuitapáholyra. A jezsuita-rend felosztatása után a rend tagjai között, akik részint tudományos, tanári, könyvtárnoki állásokba jutottak be, részint pedig világi papok lettek, az együvértartozás érzése továbbra is fennmaradt s egymást kölcsönösen támogatták. Miután közülök egyesek a püspöki székre is felemelkedtek, a támogatásra volt is alkalom. Bizonyos, hogy az egyhelyütt lakók össze-jöttek s az is természetes, hogy valamennyien szerették volna visszaállítani rendüket s a velük rokongondolkodású befolyásosabb világiakat e törekvésüknek igyekeztek is megnyerni. Formaszerű társulatba, amelybe világiakat is fölvettek volna, nem tömörülhettek s még kevésbbé vádolhatók azzal, hogy theokratikus uralom alapításán dolgoztak. Amint ugyanis elhaltak az egykori jezsuiták, a feltételezett titkos páholyról sem írtak többé, holott, ha a szabadkőművességhez hasonló, önmagát világiakkal is kiegészítő szervezet lett volna, feltétlenül tovább kellett volna élnie. Ma ezt már megállapíthatjuk, akkor azonban még sokakon bizonytalan, lidércnyomásszerű rém volt a jezsuitizmus.

Igy Martinovics fantáziáját teljesen szabadjára engedve színezhette ki jelentéseit. Ezek szerint a tagok Mózesre, Krisztusra, Mohamedre tesznek esküt s pontosan közli az állítólagos határozatokat, ő, akit nem vettek fel, de aki

álöltözetben mégis végighallgatta tárgyalásukat. S minő képtelenségeket, semmi valószínűséggel sem bíró dolgokat jelent! Beszél a jezsuiták és az illuminátusok szövetkezéséről, majd teljesen azonosnak tekinti a kettőt, holott tűz és víz volt a két szervezet. Csupán külsőleg volt hasonló, amennyiben az illuminátusok a jezsuita-rend fegyelmezett, az egyén akaratát elfojtó organizmusát vették át. Aztán: Verhováczt, az aufklárista szabadkőműves zágrábi püspököt, a horvátországi jezsuita párt vezérének nevezi. S így folytathatnók még hosszasan e képtelenségek felsorolását. Arra sem gondolhatunk, hogy talán a szabadkőművesek vagy illuminátusok érdekében írta megtevesztés végett jelentéseit, mivel ezeket is államveszélyeseknek mondja s működésük megbénítására egy nagy javaslatot terjeszt fel az urakodóhoz.

Semmi ideális, magasabb törekvés nem lebegett előtte; sem a szabadkőművesség, sem a francia változás eszménye — az emberi jogok egyenlőségét, a francia forradalom eszményeinek abszurd voltát filozófiai alapon mutatja ki — egyes-egyedül csak önmaga, énjének kultusza vezette. A jelentések is csak arra valók, hogy használhatóságát bizonyítsák. Ime, nincs az a hely, ahová ő be ne tudna jutni, nincs az az ember, akinek a gondolatait ki ne tudná fürkészni s ezzel több szolgálatot tesz a királynak, mint sok diplomata. Magas képességeinek megfelelő állást kér s ebben az irányban nem szűnik meg ostromolni az uralkodót. Szolgálatának jutalmát azután épen úgy elnyerte, mint Strohmayr vagy Gabelhofer, aki a tanársághoz az egyetemi könyvtárnokságot is megkapta. Lipót király előbb teljes lemergeri tanári fizetésével, 500 forinttal és császári tanácsosi címmel nyugdíjaztatja, majd évi 1500 forintot utal ki neki magánpénztárából kegydíj gyanánt. Ez jelentős összeg volt s anyagi zavaroktól mentes életet biztosíthatott számára. Ő azonban befolyásosabb állást is szeretett volna, leginkább az uralkodó kabinet titkárságát. De ez sehogysem sikerült. Hiúságának azonban szüksége volt arra, hogy előkelő, fontos pozíciót betöltő embernek tekintsek abban a körben, ahol triumfálni szokott. Ezért 1791 őszén egyszerűen elhíresztelte magáról Pesten, hogy a király udvari kémikusává nevezte ki. Ekkor azután Gotthardi útján bocsánatot kért merészségéért; de szükséges volt — teszi hozzá —, hogy az illuminátusok gyanút ne fogjanak, mintha titkos szolgálatokért kapná a pénzt. Még így is hónapok teltek el, amíg végre Lipót király nagynehezen megadta neki ezt a címet, épen mint korábban Gotthardinak a Burgtheaterhez való beosztását, amely cím mindkettőnél csak rendőri szolgálatuk elleplezésére szolgált.

Bármily messze volt is Martinovics még mindig attól, hogy Lipót kegyeibe bejusson és jelentős szerepet játszó, az udvari címmel legalább a kabinet közelébe jutott el. Mikor 1792 elején Bécsbe ment, azzal hagyta el Pestet, hogy az uralkodónak nincs reá itt többé szüksége, mivel valamennyi illuminátust pártjára vonva, teljesen leszerelte a király ellenségeit. Ezzel a működésével, helyesebben jelentéseivel be akarta bizonyítani, hogy önállóan, az uralkodó intencióinak megfelelően, nagy és biztos sikerrel tud dolgozni. Ambíciója azonban ezzel korántsem érte még el végcélját. Még aktívabb, még fontosabb munkát is akart végezni. Eddigi jelentéseiben, hacsak tehette, igyekezett hivatlanul is tanácsot adni, az uralkodó figyelmét erre vagy arra a szükséges változtatásra felhívni. Alkalmaskor találta magát arra, hogy résztvegyen az állam sorsának intézésében. Ebben a tekintetben önmaga iránt kétség sem merült fel benne.

Megkésve, de még idejében ehhez a környezethez sodródik Laczkovics János is jókora pálfordulás után.

Ő állását még 1790 nyarán vesztette el, korábban, mint Ráthonyi. Egyik értelmi szerzője volt ugyanis a Graeven-ezred tisztjei nevében az országgyűléshez benyújtott kérvénynek, amely a katonai fegyelem súlyos megsértését jelentette. Lipót király az országgyűlés és az országbíró közbenjárására csak más, olaszországi ezredbe helyezte át, amikor azonban Laczkovics vonakodott a parancsnak engedelmeskedni, elbocsátotta őt. Laczkovics indulatos, durva ember volt s dühének leveleiben szabad folyást engedett. Balsorsának okát mindig másban, önmagán kívül találta meg. Most, 1790 végén, az országgyűlést, a követeket okolta, akik cserbenhagyták őt, akik nem tudják, mi az igazi állhatatosság, a hazaszeretet s akik igazi hazaárulók. Semmi mást nem szeretne, mint az országgyűlés elé állani és ott egy nagy beszédben elmondani szemrehányásait. Így a legtalálóbban jellemzi önmagát: aktivitása csak beszédben merül ki, mások becsmérése, gyalázása kielégíti őt. De ha már fölszólalni nem is tud, legalább írásban, röpiratban akarja kiönteni keservét, olyan könyvben, amely sokaknak kellemetlen legyen. Majd ismét az egyszerűbb módhoz akar folyamodni s egy pár «gazember követet» szeretne egyszerűen leszúrni. El akarja adni örökségét, hogy külföldre mehessen, hiszen «tiszteséges ember nem élhet meg ebben az országban.» Elkeseredése végsőkéig fokozódik, amikor látja, hogy nemzetének egyes tagjai a felállítandó illyr kancellária állásainak elnyeréséért koldulnak. Most már magyart sem akar többé látni. Így szinte tragikus körülmények közé jutott. Előbb a monarchikus kormányformának volt ellensége, aminek Trenk «Macedon vitéze»-nek lefordításával elegendő bizonyosságát adta, híve a nemzeti, köznemesi mozgalomnak — most pedig saját kárára, pusztulására, keservesen csalódott ebben is. Egyedül állott, megcsalatra érezhette magát s megérthetjük, hogy az uralkodóhoz fordult, beléje vetve bizalmát, hiszen más nemesebb lélek is esetleg erre az útra kényszerült volna, ha nem bírja el a sorscsapásokat.

Az új orientáció módja azonban épen nem volt fenköltebb, mint Ráthonyié. Nem Gotthardihoz fordult, hanem egy nálánál is kétesebb kalandorhoz: barátjához, Trenkhez. Ha beszél a császárral — kéri —, említse meg, hogy ha akár magyar, akár német ezredhez kinevezi őt őrnagynak, a császár benne a jozefinista elvek meggyőződéses hívét fogja találni, mert nem áll tőle semmi sem távolabb, mint hogy uralkodóját megbántsa. A császár nem is ismeri a magyar viszonyokat és alkotmányt, ha csak a «nagy csirkefogók» előadásából nem, akiknek bejárásuk van hozzá. De ő fel tudná őt világosítani a magyar alkotmány felől is, hogy mi az ő előnye benne. Ezeket az embereket úgyis le akarja leplezni, s ha ismét katona lehetne, akkor még könnyebben megtehetné ezt. Nem kétséges, hogy Zichyt és Ürményit értette e férfiakon, kiket más leveleiben is sorsának rosszrafordításával vádol. Ezek ellen fordul Laczkovics és az összegabalyodott corpus iuris útvesztőjében a császárnak kedvező és az abszolutizmus céljaira felhasználható törvénycikkek kifürkészésére ajánlkozik.

Ennek a nyugtalan embernek nem sok érzelmi közössége maradt nemzetével s nem csodálhatjuk, hogy önmagával együtt tollát is áruba bocsátotta. Trenk útján nem sikerült a közeledés, miután ez maga is kénytelen volt, fogság után, elhagyni az országot; ellenben Gotthardi pártfogoltja: Martinovics révén kétszeres közvetítéssel mégis csak megjelenhetett Lipót király előtt. Martinovics ugyanis 1790-ben latin nyelven egy röpiratot adott ki, amelynek

éle az örökös királyság, a monarchia ellen irányult. Amikor ő is jobbnak látta átpártolni a királyhoz és elhagyni a magyar ügyet, Laczkovicsot bízta meg, hogy munkáját fordítsa le magyarra és a köztársasági államformát dicsőítő részeket változtassa át a királyságnak hódolóvá. Laczkovics olyan sikerrel oldotta meg feladatát, hogy amikor 1791 őszén elkészült munkájával, a magyargyűlölő Balassa és Izdenczy az udvar érdekében alkalmasnak találták arra, hogy nyomtatásban is megjelenjen. Laczkovics jutalmul 100 aranyat kapott, 45 forint nyugdíjat s az audiencián, az elsön és egyszersmind az utolsón is, 1792 februárjában ígéretet, hogy állást is fog nyerni.

Az önteltség, amely oly erősen ki volt fejlődve Martinovicsban, nem hiányzott Laczkovicsból sem. Nagyhangú, önhitt mondásai közül legjellemzőbb a következő: Pestmegye nyilatkozatra szólította fel a Martinovics-féle Oratio fordítása felől, miután a gyanu reáterelődött. Laczkovics erre adott válaszát a következő szavak kíséretében küldötte meg Gotthardinak azzal a kéréssel, hogy juttassa el azt az uralkodóhoz, nehogy ez majd meghamisítva olvassa: «Többet nem tehettem volna a fenséges ausztriai ház érdekében s tettemhez hasonló példa, ilyen ragyogó fénnel nyilvánosan véghez vive, sehol nem is található a történelemben. Válaszom minden egyes szava mérhetetlen pénz ér, mert megerősíti a trónt s előmozdítja a közjót s az állam minden tagjának boldogságát.»

Gotthardi csendesebb volt, élvezte a tekintélyt, örült anyagi jólétének, magasabb politikai szereplésre nem vágyott, azt ráhagyta barátjára, Martinovicsra, azzal a megállapodással, hogyha felviszi majd Isten a dolgát, juttat neki is, akinek emelkedését köszönheti. Martinovicsnak később a zágrábi prépostság elnyeréséért előterjesztett kérelmét is azzal támogatja, hogy akkor barátja majd az ő adósságait is kifizeti.

Ilyen volt a helyzet. A legjobb kedvvel eltelve tekinthettek Hoffmann és társai, Szvetics, Lezzeni, Gotthardi és társai a jövőbe; főleg azonban Martinovics, aki épen most jutott el az ígéret kapujához. Lipót hirtelen halálával azonban ez az elősdi növényzet, amely az Olaszországból átcsapódó légkörben lombosodott el, bár eddig is gyökértelenül, most mint haszontalan gyom az útszélre vettetett.

Az új uralkodó, Ferenc, nem rokonszenvezett apja embereivel. Gondolkodása, felfogása is más volt működésükről, de kedve sem volt ezekkel a részlet-ügyekkel foglalkozni. Csakhamar, 1793 elején, ki is rekesztette ez ügyeket kabinetjéből s teljes egészükben a rendőrminiszterre kinevezett Pergen grófra bízta. A jelentéseket ettől fogva ez vette át s intézte el saját hatáskörében, úgy hogy az uralkodó csak akkor szerezhetett közvetlen tudomást valamely feljelentésről, ha azt a rendőrminiszter, a Polizeihofstelle főnöke, felterjesztés kíséretében szükségesnek vélte vele közölni. Ferencnek ez az intézkedése több volt egyszerű ügykezelési reformnál s nem tagadható, hogy férfiasan és uralkodóhoz méltóan járt el, amikor a rendőri ügyeket kitörölte kormányzásának gondjai közül. Bántani azonban senkit sem bántott azok közül, akik apjának szolgálatokat tettek, a bosszú távol állott tőle. Pedig azok, főleg Hoffmann és Szvetics, iránt talán egyénileg is el lehetett keseredve, hiszen őket okolhatta mindama kellemetlenségért, amely őt akkor érte, amikor Lipótnak az illuminátus Schloissmegg iránti bizalmatlansága folytán elhidegült az apa és fiú közötti viszony. De ő, amint Lipót halála után azonnal tűzbe vetette apjának kényesebb magánügyeire vonatkozó iratait, Gotthardi és társai jelentéseit is magához vette, hogy senki kezébe ne kerüljenek. Multja miatt mindenki nyugodtan élhetett

volna, ha leszámol azzal a kényszerűséggel, hogy, mint a régi uralkodó kegyence, nem számíthat az új király jóindulatára.

Azonban sokkal alacsonyabb, kislelkűbb emberek voltak, semhogy ily egyszerűen le tudtak volna mondani mindarról, ami nekik a multban jó állást, kegydíjakat jelentett. A kísérletet, hátha sikerül befurakodni az új uralkodó kegyeibe is, mindegyik megtette. Még Szvetics is, akinek leginkább volt oka félni, 1792 decemberében audiencián jelentkezett Ferencnél, hogy átadjon neki egy csomagot, «amelyet minden uralkodónak, főleg a mostani időkben a legnagyobb örömmel kellene elfogadnia» — bizonyára korábbi jelentéseihez hasonló leleplezések voltak benne. Ferenc azonban kiüzent, hogy nem fogadja őt. Az elutasítás nem hagyott fenn kétséget, hogy nincs keresni valója, de ő mégsem hagyott fel a reménnyel s most már írásban, a kabinetminiszterhez, gróf Colloredo-hoz fordult: Fontos mondanivalója van, az uralkodó és Colloredo élete forog veszedelemben; levelekben már afelől érdeklődnek, hogy él-e még az uralkodó? E riasztó és megejtő hírek dacára sem fogadta, ügylátszik, a miniszter sem, mire megegyeszer (1793 januárjában) ír neki, most már hiúságánál akarja megfogni és kíváncsiságát felébreszteni, mondván: A közönséget nagyon lehangolja, hogy olyan emberek, mint Balassa, Eger, Sauer, Schloissnigg intézik a monarchia ügyeit, akik őt, Colloredot, gúnyolják. S hozzáteszi e sokatjelentő szavakat: «Többet is tudok, mint amennyit írok». Colloredo valószínűleg erre a közlésére sem volt kíváncsi s így Szvetics belátván, hogy minden törekvése sikertelen, visszavonult és ezzel letűnt a színpadról.

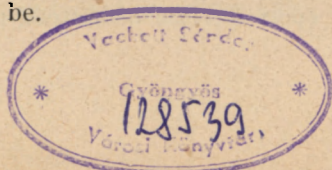
Hoffmann tollát ajánlotta fel. Mint egykor a Bábel és Ninive megírásával a magyar nemzeti törekvések ellen, most a «Schöngeste», «próza- és versíró geniek» ellen, kik részint mindent másképp akarnak berendezni, mint ahogyan van, részint előkelő és gazdag jakobinusok zsoldjában állanak és azok intenciójának megfelelően akarnak világfelfordulást előkészíteni. Ferenc azonban nem reflektált szolgálataira.

Báró Lezzeni, miután a titkos jelentések már nem találtak szíves fogadtatásra, a lelkiismeretes és fejedelme érdekeire gondosan ügyelő államtisztviselő szerepében akart érdemeket szerezni. De nem emésztő munkával. Leleményessége rávezette, hogy a dolog könnyebb végét fogva próbálja megszerezni az új uralkodó kegyét. Alacsonyabb rangú, alája rendelt galíciai tisztviselőket rávett, hogy látszólag vesztegettségek meg magukat. Mikor ez megtörtént, feljelentette őket. Ez a minden erkölcsiséget nélkülöző eljárása azonban kiderült s a lefolytatott vizsgálat után nyugdíj nélkül elveszítette állását.

Lackzovicsot a közvetlen Lipót halála előtt nyert ígért mindaddig elszakíthatatlanul az uralkodóházhoz fűzte, amíg csak teljesen füstbe nem ment reménykedése. Március 4-én, amikor Lipót halálának híre eljutott hozzá, azonnal levelet írt Gotthardihoz. A legnagyobb uralkodó, az ő támasza és az emberiség megmentője meghalt; de vajjon megkapja-e az ígért nyugdíjat? — tette hozzá. Később írt leveleiben is leplezetlenül összekapcsolva következik egymásután szolgálatainak és azok várt ellenértékének hangoztatása. Elmondja, hogy Pestmegye közgyűlésén milyen döntő szerepet játszott, hogy a kiküldendő követek utasítása kedvező legyen az uralkodóra nézve s a hitlevél ne térjen el II. Lipótétól; szól a budai titkos clubról, amelynek tagjai főleg a helytartótanácsból kerülnek ki; az exjezsuita clubról, amelynek kezében van az országbíró, a personalis, a tárnokmester; megvádolja ezeket, hogy ők a theokrácia és arisztokrácia legfőbb támaszai, de azután kiemelve nyomtatásban megjelent munkájának «csodálatos» hatását, türelmetlenül követeli, hogy engedjék

öt külföldre menni vagy jutalmazták meg érdemeit. De a nemzet vezéreinek kivül igyekszik befeketíteni a reformmunkálatokat is, amelyekben «minden megtalálható, ami rossz» s a jelen mellett meggyalázza a multat is «A magyar történeteknek rövid rajzolatjában». Legalább a Lipót királytól ígért nyugdíjat szerette volna megkapni. Gotthardi egyengette útját az audienciára, kiemelve, hogy fáradhatatlan az uralkodó érdekében, tehát méltánylást is érdemel, kiváló talentummal rendelkezik, csak nyersmodorú. Ferenc királynak az audiencián hallott ígérete, hogy állást fog neki juttatni, a legnagyobb örömmel töltötte el s Gotthardi előtt örömittasan jelentette ki, hogyha száz élete is volna, mindmegannyit szívesen adná az uralkodóért. De Ferenc ígérete ellenére sem utalta ki a nyugdíjat és állást sem adott neki. Laczkovics várt türelmetlenül, sürgetve Gotthardit, hogy nézzen utána ügyének a kabinetben s már eljutott a végső pontig is, az illyr mozgalom nagyranövelőjének, Balassának a közbenjárását kérve ki. Esdekli írásában dicsóíti őt. Ő a legméltóbb arra, hogy magyar kancellár legyen. Lehetetlennek tartja, hacsak az igazság egészen el nem hagyta a földet, hogy a királyi «trónusnak fényes megerősítésére, országunk és közjónak boldogulására» ezt a méltóságot ne ő nyerje el. Tőle várja a nemzetének olyan nyira szükséges reformok megvalósulását, hogy a fejlődés megkezdéséhez elengedhetetlen lökést megadja az országnak: «megelectrizálván, vagyis tüzes rugással megindítván országunkat»; tőle, kiben semmi nemzeti érzés sem volt, várja a jobb kort, amikor a sötétség virradó hajnalra derül fel... Heves szemrehányások között emlékezik meg a vármegyékről, «amelyeknek rendszere feldarabolja az országot» s a megyének, mely pedig tagadhatatlanul mégis csak a magyar nemzeti érzés fenntartója és hirdetője volt, még II. József sem lehetett nagyobb ellensége, mint Laczkovics ebben a levelében... Közben ismételtelen felajánlkozott Bécsben, hogy röpiratot ír, törvények alapján mutatván ki, hogy a magyar nemesség köteles a hadiadó egy részét elvállalni s így küzdeni azok ellen, akik a diplomákban és privilégiumokban keresve a szabadságot, a népei boldogságára törekvő fejedelem kezeit megkötik. Szolgálatait azonban Ferenc király nem vette igénybe. Laczkovics, mikor így hosszú, másfél éves küzdelem után sem tudott kegyébe jutni, forradalmár lett.

Ugyanezt az utat futotta be Martinovics és Gotthardi is. Sorsuk most még szorosabbra kapcsolódott, amióta az előretörés útja legyűrhetetlenül megnehezedett s a már egyszer elért előnyök is veszélyben forogtak. Lipót halála után az első perctől kezdve arra törekedtek, hogy magukra vonják az új uralkodó figyelmét s azután megszerezzék jóindulatát és kegyét. Gotthardi azokat a szolgálatokat igyekezett eszébe juttatni, amelyek elvégzésére az utasításokat az elhunyt uralkodótól az ő jelenlétében kapta. Martinovics érdemeit pedig hosszú jelentésben fejtegette, kiemelve képességeit és elszántságát, hogy a halállal dacolva — amely elérné őt, ha kitudódna, hogy az udvarnak beszámol az illuminátusok működéséről — leplezi le a titkos társulatok monarchiaellenes törekvéseit. Maga Martinovics korábbi jelentéseinek szellemében gyártotta a leleplezéseket, majd a magyar alkotmány átalakítására egy tervezetet is benyújtott, amelyről azt állította, hogy Lipót király hozzájárulásával szerkesztette meg. Ezzel a tervvel akarta bemutatni képességeit, amelyeket, kellőleg feldicsérve, minden téren felajánlott Ferenc szolgálatára, de főleg a filozófiai politika terén s büszkén hangoztatta, hogy terve minden néposztályt boldoggá, az országot paradicsommá, a királyt pedig legyőzhetetlenné teszi. Ferenc azonban Gotthardival nem akart érintkezni s arra utasította, hogy jelentéseit kabinetminiszteréhez, Colloredohoz, küldje be.

Bármily csapást jelentett is rájuk nézve a fokozatos kikapcsolódás, Gotthardi ezután is felterjesztette magyarországi levelezőinek híreit. Martinovics pedig tovább írta jelentéseit s a kieszközölt két-három audiencián érdemei és képességei fitogtatásával iparkodott behízelegni magát. Hacsak azt írta magáról, hogy «emberismeretben s politikai tudományokban, nemkülönbön a titkos társulatok működésében alapos ismereteket szerzett», akkor még nagyon szerény volt. Jelentéseiben majd a jezsuitákat s hiveiket, majd az illuminátusokat «leplezte le», így akarván kipróbálni, melyikre fog érzékenyebben reagálni az uralkodó vagy akár Colloredo. S amint nem kímélte az embereket, tekintet nélkül arra, hogy vádaskodása talán azok pusztulását is jelentheti, épen úgy a magyar nemzettel szemben követendő eljárásra is ilyen tanácsokat adott Ferencnek, még hozzá az 1792-iki koronázó országgyűlés előtt: «A nagy engedékenység egy nemzettel szemben sem jó, de legkevésbé a magyarral; olyan műveletlen népet, mint a magyar nemesség és a papság, illő szigorral és állhatatossággal kell kormányozni.» — Mintha csak a magyarság régi, megrögzött ellenségeinek egyike mondogta volna e szavakat!

De hiábavaló volt minden törekvés, előmenetel helyett mind Gotthardi, mind ő elveszítette az uralkodó magánpénztárából eddig élvezett kegydíját. Ez az állapot elviselhetetlen volt rájuk nézve. Most már minden látszólagos büszkeséget s érdemek hangoztatásával támogatott nagyképűséget félretéve, feltétel nélkül az uralkodó jóindulatáért kellett könyörögniök. 1792 augusztus 22-én Gotthardi titkos társaságok hangoztatása nélkül bevallotta Ferencnek, hogy adóssága egyre növekszik, nyugdíjából képtelen megélni — s pénzt kért. Használható mindenre — írta kétségbeesetten — játékrendezésre, új tánc betanítására, vadászatoknál, billiárd- és hegedűoktatásnál egyaránt. Hivatkozott családjára, amelyet el kell tartania s hivatkozott ifjúkori könnyelműsége folytán szerzett betegségére, amelynek gyógykezelése pénzbe kerül. Martinovics a következő napon írta meg kérvényét, amelyben barátjánál magasabbra taksálva magát, sokoldalú képességeit így sorolta fel: Alkalmas volna az uralkodó kabinetjében titkárnak; a magyar kancellárián a tanulmányi ügyek előadója, az udvari kamaránál, a pénzügyi és bányászati igazgatóságnál udvari tanácsos, a Geistliche Hofkommissionál ülnök s bármely tartományi kormányhatóságnál kormánytanácsos lehetne. De pár nap múlva szerényebb lett s egyszerűen csak ötszáz forintnyi nyugdíjának felemelését kérte.

Ferenc most megkönyörült rájuk. Martinovicsnak megadta a szászvári apáti címet s ezer forint évi kegydíjat rendelt neki, Gotthardinak pedig kifizette ötezer forintnyi adósságát. De ezzel szabadulni is akart tőlük s feltételül azt kívánta Gottharditól, hogy ismét térjen vissza a titkos rendőrséghez. Mivel Martinovics ügyis csak Gotthardi révén érintkezett a kabinettel, ez az intézkedés az ő eltávolítását is jelentette volna. Ez ellen mindaketten védekezni akartak. Gotthardi bevallotta, mi fáj neki: elveszítené a püspökök, miniszterek bizalmát, ha a titkos rendőrség alá visszakerülne, Martinovics a maga modorában más tervet eszelt ki. Elmondotta, hogy az illuminátusok előtt gyanússá tette az a hír, hogy ezer forintot kapott; e gyanú elosztatása végett valami udvari állást kér, csak valami nevet, ami az uralkodónak semmibe sem kerül. Hogy az állást kierőszakolja, Colloredot sokat sejtetően figyelmeztette, hogy az udvari körök megbuktatására törekednek. «Legyen óvatos — tanácsolta neki — s ne bízzék még gyóntatójában sem», majd hozzátette, hogy az állás elnyerése után még többet is tehet érdekében. Mikor pedig Colloredo az ő sejtetésére épolý kevéssé hederített, mint Szveticére, Gotthardival azt iratta,

hogy a francia konvent az alkotmány kidolgozására Párisba hívta s azért, hogy itt marad, kárpótlásul udvari tanácsosi állást kért valamely hivatalnál.

Valamennyi kísérlete balul ütött ki s Ferenc ellenszenve oly magas fokra hágott, hogy amikor december 4-én audienciára jelentkezett, nevét kitörölte a listán és nem fogadta őt. De ez a visszaautásítás sem akadályozta meg Martinovicst abban, hogy folytassa eddigi működését, amelytől még mindig sikert remélt, épen, mint Gotthardit sem, akit 1793 elején Ferenc kétezer forinttal nyugdíjazott azzal a meghagyással, hogy jelentéseit ezentúl a rendőrséghez intézze. Ettől fogva Martinovics szereplése még leplezetlenebbül a rendőri ágensé és a denunciálóé. 1793 tavaszán azt a rémhírt koholta, hogy nyolc megye komolyan készülődik az elszakadásra s hogy Űrményi annyira pártolja ezt a tervet, hogy még a magyar katonaságot is meg akarja nyerni. Ez a hír alkalmat adott neki, hogy a rendőrminiszter megbízásából beutazza az országot. Jelentéseiben felsorolta a pesti és budai demokratákat, kik az Ausztriától való elszakadás érdekében dolgoznak, Abafy, Kovachich, Podmaniczky, Balogh Péter s mások neveit, de hidegen följelentette két későbbi társát, Szecsenáczt és Hajnóczyt is. Magyarország helyzetét nagyon aggasztónak jelentette, mivel mágnások, papok egyaránt el akarnak szakadni az uralkodóháztól; még forrongóbb szerinte a hangulat a két testvérvárosban, ahol a francia szimpátia igen nagy, aminek viszont az a főoka, hogy Strohmayr sok röpiratot terjesztett el. Együttal ajánlkozott, hogy Triesztbe is elmegy a francia kapcsolatok kifürkészése végett, de ehhez az útjához újabb pénzt kért. A forradalmosító röpiratok okozta baj mérséklésére mindjárt eszközt is ajánlott, olyan rendőrség szervezését, amely főleg a könyvekre ügyelne föl. Trieszti útját azonban épen úgy nem finanszírozták, mint a trencsénmegyeit sem, hová a magyar forradalom kikémlelésére akart menni. Ekkor még egyszer kísérletet tett állás elnyerése végett: a budai tanulmányi bizottság előadója akart lenni. Gotthardi révén a rendőrminiszter támogatását kérte, hogy ez eszközölje ki neki az állást. Igérte, hogy ezentúl is feltűnés nélkül a rendőrség szolgálatára fog állani s felajánlotta, hogy a Franciaország elleni koalíciós háború igazolására röpiratot fog kiadni. De hiába volt ez a Hoffmannéhoz hasonló felkínálkozása, hiába festette le szeptember 10-iki jelentésében ijesztően a jakobinusok szektájának hihetetlen megerősödését s árulta el, hogy kettenként veszik föl tagjaikat, ezzel is nélkülözhetetlenné akarván tenni Pestre küldetését — Ferenc nem nevezte ki őt.

Martinovicst nagyravágása és elkeseredése ekkor arra készítette, hogyha már az uralkodóház kiszolgálásával nem tud boldogulni, akkor azzal szemben forradalom fölidézésével igyekezzék érvényt szerezni mérhetetlenül becsvágyó énjének. Most sem elfogult, eszményi doktrinizmus vezette, nem a francia forradalom iránti lelkesedés. Úgyes tapintattal odakapcsolta terveit, ahonnan a felforgatást a legnagyobb sikerrel kísérelhette meg. A nacionalista érzelmekre akart hatni s eljárásának módja is hasonló volt az 1790-iki országgyűlés előkészítő propagandához. A vele azonos gondolkozású és sorsú Laczkovicsal 1793 szeptemberében — mivel akkor az a hír terjedt el, hogy országgyűlés ül össze — egy olyanféle köriratot szerkesztett, mint 1790-ben Balogh Péter a szabadkőműves szervezetek számára. Ez az irat irányt mutatott volna, hogy a megyék követiknek milyen utasítást adjanak s így milyen programmú vezetőbbség alakuljon ki az országgyűlésen. Ez az irat azt kívánja, hogy Magyarország Ausztriától független legyen, ügyeit a király mellett olyan minisztérium intézze, amelynek tagjait az országgyűlés választja,

pénzügyeit az országgyűlésnek felelős tisztviselők kezeljék, önálló hadsereggel rendelkezék, viszont az országgyűlés kétkamarássá változzék át oly módon, hogy az alsóházban a nem-nemes osztályok képviselői foglalnának helyet. A terv egyúttal jóelőre számol az elszakadás következményeivel is, amikor Magyarországot a nemzetiségek szerint négy tartományra föderalizálja.

Mivel azonban országgyűlés nem hivott egybe, a felhívás sem látott napvilágot. Viszont a francia fegyverek sikerei s a Párisban egymásra torlódo események annál grandiózusabb perspektivákat bontakoztattak ki Martinovics előtt. Láta, hogy az összeomlásban és zűrzavarban a semmiből mi minden lehet az, aki ért a tömeg szenvedélyeinek felkorbácsolásához. Ekkor már a magyar alkotmánynak nem módosítására, hanem a franciaországi állapotoknak magyar földre való átültetésére gondolt. De egy ilyen felhívástól, amely a teljes jogegyenlőséget Rousseau és az emberi jogok 1789-iki deklarációja szellemében fejtegette, maga sem várt sok sikert. Ezért 1794 tavaszán felhívások helyett más, célravezetőbb eszközökhöz, a titkos társaságok szervezéséhez fogott Laczkovicssal együtt.

A gondolat Martinovicstól származik, ki tervét valóban mesteri módon rendezte el. Nagyon jól tudta, hogy Magyarországon a francia filozófusok politikai elgondolásának, a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavainak csak kevés ember nyerhető meg. A jobbágyság megmozdítására nem számíthat, mert egy szervezetlen, szinte teljesen öntudatlan tömeget nem lehet egyszerre forradalmasítani, viszont a birtokos-, vagyonososztály sem hajlandó máról-holnapra saját öngyilkosságával lemondani minden birtokáról, kiváltságáról, hacsak nem kényszerül rá. Röviden: Magyarország még nem érett meg arra, hogy itt egyszerre az egyenlőség alapján álló köztársasági létesüljön. A régi rendi szervezet még erős volt, azért előbb ezt kellett szétörni és elporlasztani, a társadalmat felbomlasztani, a megszokás folytán többé-kevésbé nyugodtan egymásmellett élő osztályok békéjének megzavarásával. Martinovics a robbantáshoz tehát kikereste a társadalom még meglévő repedéseit s azokba helyezte el aknáit, amelyeknek hatását pontosan kiszámította.

«Reformátorok titkos társulata» néven szervezte meg azt a társaságot, amelynek célja Magyarországnak Ausztriától való elszakítása és a köznemesi demokrácia megalapítása volt. Elgondolása szerint Magyarország szabad, független köztársasággá alakul s ezzel végleg megszabadul a bécsi udvar és a Habsburg-ház zsarnokságától. Kiemelkedve eddigi elnyomott, gyarmathoz hasonló helyzetéből, ősi szabadsága, függetlensége birtokában újra berendezheti államéletét. Az új államban a vezetés szerepe a köznemesiségre, amely egyszerre megszabadul három zsarnokától, a királytól, mágnásoktól és főpapságtól. Az egyházi vagyon szekularizálásával megbénul a papság befolyása, a mágnások és köznemesek között pedig megszűnik minden társadalmi különbség, úgyhogy az országgyűlésen egy kamarában fognak tanácskozni. Az új állam önálló, nemzeti hadseregre fog támaszkodni s így elhelyezkedhet a szomszédos népek között, megőrizve függetlenségét. Hogy a boldogság teljes legyen, adót sem fog senki sem fizetni, mivel a volt uralkodói és főpapi birtokok, illetőleg jövedelmek fedezik majd az államháztartás minden kiadását. A köznemesiség ezzel eléri célját, mindent elnyer, amire a legvérmesebb fantáziával csak gondolhat s nem veszít semmit sem. Mert földbirtoka továbbra is csak neki lehet. A jobbágyság felszabadul ugyan, de földjének csak bérlője lesz s a földesúr pénzben vagy robotban ezután is megkapja tőle eddigi jövedelmét. Csak egy pontban kell a köznemesiségnek engedményt tennie. A nem-nemes osztályok képviselői is

résztvesznek ezentúl az országgyűlésen, hol az alsóházban foglalnak majd helyet s ennek az engedménynek a fejében az ő fegyveres erejükkel fogja majd a köznemesség függetlenségét, az Ausztriától való elszakadást kivívni.

Ez a terv mindenkor számíthatott a köznemességnak, még pedig nemcsak a túlzóan sovíniszta résznek a pártolására. Régi álmok megvalósulását jelentette. Az elkeseredés és düh kielégülését, bosszút a «bécsi udvar» minden valóságos és elképzelt hatalmaskodásáért. A köznemesség féktelen szabadságvágya most már korlátok nélkül tombolhatott, hiszen a királyi hatalom többé nem mérsékeli. Disputa, pártoskodás, veszekedés ezernyi alkalmat nyer az országgyűlésen s felújulhatnak a régi, szép, Erdélyben egykor végigküzdött pártharcok napjai. A köznemesség irigysége kielégült azzal, hogy a dolyfös mágnások vele egy nivóra sülyednek; eddig a Hármaskönyv una eademque nobilitas elvétől elvakítva, a nagyobb vagyonuk révén kiemelkedők tündöklését csak sötét irigységgel tudta szemlélni, különösen ha azok saját fájából származtak. Naív elbizakodottságából, egyedül állani meg helyét Európában a fenyegető hatalmasságok között, Martinovics terve nem térítette eszéhez, sőt hízélgésével csak jobban elvakította, amikor természeti kincsei felsorolásával gazdagságot, fényt, pompát, dicsőséget ígért hazájának s ezzel kielégítve amúgy is mindig csak szónoklatokban nyilvánuló hazafiságát, érzéketlenné tette a hideg beláfás, a megértés iránt. S mindezekhez hozzájárul még az a korlátlan lehetőség, amely az államéletben való érvényesülésben adódik, ami a nemesi társadalom tagjait már egyenként és egyenként is érinti.

Martinovics jól számított, amikor a magyar fajba beleidegződött rossz tulajdonságok szabad érvényrejuttatásával akarta bomlasztó tervét véghezvinni. Terve, amelynek kidolgozásánál Laczkovics szolgáltathatta a szükséges részletismereteket, sokat átvett a régi nemzeti hagyományokból, az 1790-es mozgalom terveiből is s elgondolásában a való élethez kapcsolódott. Jól kiszámította, hol lappanganak azok az elfojtott energiák, amelyek a nemzeti forradalom zavaraihoz és táphoz jutva, a társadalom repedéseit kigáthíthatják s a talajt szétrobbanthatják. Martinovics tervének radikalizmusa azonnal szembetűnik, ha összevetjük a birtokos köznemesség 1790-iki mozgalmával. Szemben ezzel egészen megszünteti a királyságot, teljesen megsemmisíti a mágnásokat és vezetőosztállyá már nem a birtokos nemességet, hanem a szegény nemesség nagy tömegeit teszi meg, azt a réteget, amely korábban épen úgy, mint később is az igazi forradalmi elem s amely a jobbágyok között jórészt jobbágysorban élven, már ezek tömegeit is képes akcióba vinni. A nemesi tömeg uralkodott volna tehát az új államban, amelynek nincs királya, vezetője, nincs gondolkodó és a lelkiismeret szavát meghalló vezető osztálya.

A nacionalista mozgalom diadalrajutása után, amely pillanatban a társadalom régi osztályai megsemmisültek vagy elerőtlenedtek, a független köztársaságban került volna sor a másik komolyabb munkára, amelyet Martinovics a «szabadság és egyenlőség katekizmusában» írt le s amelynek elvégzésére alapította meg a reformátorok társaságával egyidejűleg, de attól teljesen függetlenül második titkos társulatát. Ennek éle kizárólag az új állam vezetőrétege a nemesség ellen irányul. Hiszen — Martinovics szavai szerint — ez az az osztály, amely a nép felett lévőnek képzeletét magát, amely elnyomja, kinozza, sarcolja s rabságban tartja a dolgozó népet. Ez az oka, hogy a nép állati sorsra jut s csak az éhenhalást nyeri osztályrészül. Az emberek ostroma a nemesség, ezért ki kell irtani s így megszabadulván tőle, meg kell valósítani a demócrata respublica-t. Ebben az új államban a szabadságjogok és a vagyon mindenkét,

minden polgárt egyaránt megilletnek, tehát teljes az egyenlőség. Nem a népszuverénitást jelenti ez az egyenlőség. Minthogy a rousseaui okoskodás a társadalmi szerződéssel már elterjesztette azt a tant, hogy egykor minden jog a közösségé, a népé volt s ez csak átruházta azok egy részét az uralkodóra s minthogy továbbá a magyar rendiség is a törvényhozó hatalmat önmaga és a király között megosztónak tekintette, a népfelség elvének hirdetése nem volt forradalmi jellegű. Martinovics azonban messze túlment ezen a ponton s most már azzal sem elégedve meg, hogy a végrehajtóhatalom kútforrása gyanánt is a népet jelölte meg, mindenkinek teljesen egyenlő befolyást biztosított még az alkotmánymegállapító-, törvényhozó- s tisztviselőválasztógyűléseken is és ezt az egyenlőséget kifejezetten és ismételten többször is hangsúlyozta. Jellemző Martinovics radikalizmusára, hogy a *constituant* 1789-iki deklarációja az ember jogai — szabadság, tulajdon, biztosság, szembeszállás az elnyomással — között meg sem említi az egyenlőséget és csak a *convention* 1793-iki újabb ünnepélyes deklarációja sorolja fel a szabadság, vagyon, biztosság mellett, azonban még ez is csak a törvényelőtti egyenlőségre és a polgárok azon jogára korlátozva, hogy a közhivatalokra mindenki jogosult — érdeme és tehetsége szerint. A francia forradalom manifesztumaival s felfogásával szemben Martinovics élet, szabadság, tulajdon, vagyon mellett közvetlenül és elválaszthatatlanul mindig az egyenlőséget sorozza az ember jogai közé s az állam feladatává is azt teszi, hogy ezt az egyenlőséget biztosítsa minden polgár részére.

Ez a teljes egyenlőség, hogy a nép minden tagja személyesen gyakorolja a törvényhozó, a végrehajtó és igazságszolgáltató hatalmat a különböző gyűléseken, még ma is az utópiák sorába tartozik. Nem tudunk elképzelni olyan lehetőséget, hogy a legfegyelmeltebb tömeg is képes volna önmagát kormányozni olyan gyűléseken, amelyeken mindenki résztvesz s amelyeken mindenkit egyenlő jogok illetnek meg. A tömeg, a félvad módjára élő oláh és a többi jobbágy uralmát jelentette volna ez, a legnagyobb khaoszt, amelyből biztosan emelkedik majd ki a réginél is kiméletlenebb és vérengzőbb abszolutizmus. 1794-ben a franciaországi események már túlhaladták azt a fokot, hogysem szemléletük alapján bárki is meg lehetett volna győződve arról, hogy a Martinovics-tervhez hasonló tiszta demokrácia mint egy jobb jövő megvalósulhat. Tervezője hihette legkevésbé. Ő csak a vezetők nélkül maradt, állati bosszúvágytól elragadott tömeget látta, amely vakon megy új vezére után. Ilyen tömeggé akarta változtatni a magyar nemzetet, hogy a teljes khaoszban ezek és ezek elpusztulása után és halála árán végre teljesen kitombolhassa magát nagyravágása és beteges önhitsége.

Ha a Martinovics-összeesküvés eléri célját és diadalt arat, az a magyar állam pusztulását jelentette volna s a magyar fajra is halálos csapást mért volna. Ezt az ítéletet nem mi mondjuk, nem is egy megrettent kortárs, hanem még a mozgalom megindulása előtt 1792 nyarán Gotthardi egyik bizalmas levelezője Strohmayr könyvkereskedő. Azt jelenti ugyanis, hogy a Szepeesség felé utaztában a polgárság között nagyfokú elégedetlenséget tapasztalt. Felveti, mintegy csak elméletben a kérdést, hogy vajjon lehetséges-e Magyarországon forradalom? S erre a kérdésre, bár látja, hogy a társadalom elégedetlen részeinek érdekei megosztanak, határozott igennel felel. Azután hozzáteszi: «Megengedem, hogy egy állandó egyesülés nem lehetséges, azonban tapasztalataim alapján mondhatom, hogy az általános elnyomás és despotizmus rövid időre kiválthatja az elégedetlen elemek egyesülését, amikor is ezek egyszerre szétszakíthatják az eddigi elnyomó erőt. Jaj akkor szegény

hazánknak! Patakokban fog folyni a vér, rendek és nemzetek semmisülnek majd meg, városok és falvak pusztulnak el s a nemzetnek nem jobbik, hanem vadabb része fogja majd benépesíteni és birtokába venni az országot. Akkor majd a német, a magyar és a nemesség megsemmisül, a rác, a görög, az oláh és a tót lesz a törvényhozó s Magyarország vagy a külföld igája alá kerül vagy pedig ez a szép, a természettől oly gazdagon megajándékozott Magyarország visszakerül a műveletlen vadság korszakába. Ő itt csak az elnyomott osztályok forradalmáról beszél, amely közvetlenül robban ki, mert arra ő sem gondolt, amit Martinovics eszelt ki, hogy előbb egy nemesi forradalmat is meg lehet szervezni. Strohmayr még e közbeeső stádium nélkül is lehetőknek tartotta a forradalmat s az egyszerű szavak megrázó erővel mutatnak a rettenetes következményekre. Felesleges is fejtegetnünk, hogy még nagyobb biztossággal és még hatványozottabb mértékben valósulnak meg ezek a szomorú következmények, ha előbb már egy másik forradalom végzi el pusztító és erjesztő munkáját. A bekövetkezendő teljes anarchia mindannak pusztulását jelentette volna, ami eddig évszázados munkával nemzetivé és magyarrá lett. A magyar jobbágyság minden támasz nélkül maradt volna a Duna—Tisza kiégett síkján, körülvéve a szláv és germán törzsektől, elveszítve minden állami szervezetét, amely faji erőit megőrizhette, sőt fejleszthette volna, s így mint egy népvándorláskori törzsnek az orosz síkságon, nyom nélkül el kellett volna tűnnie, előbb-utóbb beolvadnia a környező néptengerbe.

A mozgalom alapos át gondoltsága kétségtelen s szervezése azt bizonyítja, hogy megvalósulását Martinovics komolyan tartotta. A reformátorok társaságába, céljának megfelelően, csak nemesek vagy elszegényedett magánasok voltak felvehetők s ezeknek nem volt szabad tudniok, hogy van még egy másik társulat, amely a nemesi demokrácia megalapítása után az ő elpusztításukra fog törni. Ez természetes is, mert hiszen a köznemesi tömegek nem hajtották volna fejüket önként a bárd alá. A másik társulat tagjai ellenben tudhatták, hogy van egy nacionalista célzattal alapított társaság, amely egy közbenső munkát végez el, s ha ez befejezi hivatását, akkor fognak ők sorra kerülni. Ezt kellett is tudniok, hogy ne gátolják annak működését, sőt ők maguk is lehettek a reformátorok társaságának tagjai s dolgozhattak a közbenső fokon. Rendkívül ügyes terv, bár nem eredeti. Martinovics a szabadkőművességből kölcsönözte, amelynek jól bevált, évszázados gyakorlatához tartozott, hogy a különböző fokokon «dolgozók» más és más, egyre radikálisabb terv kivitelén munkálkodtak s hogy az alacsonyabb fokon álló «testvérek» sohasem értesülve a magasabbfokúak törekvéseiről, akaratlanul is bábok lettek a láthatatlan vezetők kezében.

Martinovics 1794 májusában kezdte meg a szervezés munkáját s négy igazgatót választott maga mellé osztályos társa: Laczkovics, továbbá Hajnóczy, Sigray és Szentmarjay személyében. Hármán közülök a szenvedélyek emberei, a negyedik: a higgadt Hajnóczy pedig a konzervatív-reform radikális ellenzékének az összeesküvéshez való csatlakozását jelenti. A szervezés elég lassan haladt s bár feltétlenül több tagjának kellett lennie, mint amennyire utóbb a bűnrészség rábizonyult — hiszen pl. az öngyilkossá lett Krály és Fodor halálával a láncok végigkutatása lehetetlenné lett —, mégis még csirájában volt, amikor a bécsi rendőrség az ottani elégedetlennel együtt elfogta Martinovicot is (július 23.). A rendőrség először nem is gyanította, hogy Martinovics működése Magyarországra is kiterjedt. S ha férfiasan viselkedik, társait megmenthette volna a haláltól s ezzel sok könnynek és gyásznak vehette volna elejét. De

Martinovics nemcsak kiméletlenül felfedett mindent anélkül, hogy ezzel sorsát megjavította volna, hanem hamis vádjaival, hazudozásával a veszélyt még nagyobbá, az uralkodó s környezetének félelmét még alaposabbá tette.

A bécsi összeesküvők elégedetlenek, «demokraták, jakobinusok» voltak, a francia forradalomért lelkesedtek, de a rendőrség épen úgy nem találta mozgalmukat túlságosan veszedelmesnek, mint a kormányférfiak és az uralkodó sem. Halálra csak a katonai bíróság ítelt egyet. A főtervezőről, báró Riedelről, az volt a meggyőződés, hogy fantaszta, akinek képtelen tervei olyan «szánalmasan buták», hogy azoktól semmi félni való sincs. A bécsi összeesküvők nem voltak veszélyesek, mivel egyrészt nem alkottak formális társaságokat, másrészt pedig hiányzott náluk a magyarországi reformátorok társulatának megfelelő közbenső alakulat, amelynek segítségével felforgatásukat komolyan megkezdhatték volna.

A magyarországi mozgalom már ab ovo veszélyesebbnek tűnhetett fel, mivel itt a forradalom régi elszakadási törekvések továbbfolytatását jelentette, a reformátorok mozgalma nacionalista színezetével megszerezte a nagy tömegek szimpátiáját s így már eleve is félni lehetett, hogy a léteben veszélyeztetett uralkodóház tagjai, elvesztve a nemzetbe vetett bizalmukat, politikájukban a nemzeti fejlődésre nézve káros szempontoktól fogják befolyásoltatni és vezettetni magukat. De még elmúlt volna a veszély s a végzetes baj nem következett volna be, ha Martinovics elfogatása után, csakhogy megmentse magát, a legképtelenebb dolgok előadásával tovább és tovább tápot nem ad a bizalmatlanságnak; ha sokszorosan nem hatványozza mozgalmának jelentőségét s így egyaránt okozója lévén a kormányférfiak és az uralkodó felfogása megváltozásának, Magyarországnak ezzel mérhetetlen kárt nem okoz.

Mályusz Elemér.

TŰZ VOLT...

*A félrevert harang riadtan kongott,
mint bomlott szíve beteg Éjszakának...
Telt csűrők égtek gazdag asztagok.
A szél széthordta már a füstszagot
s megvakította fent a holdkorongot.*

*Pár perc... Hamarkezű lángépfészek
Tűzistennek több tornyot építettek,
alulról egyre jött a lángsereg,
tűztornyok nőttek s párkányok felett
a hold csüngött mint égő fecskéfészék...*

*Lent hangyabolyként emberraj gomolygott,
a kunyhók csúcsán elszánt arcú gazdák,
mások lovat mentettek, ökröket,
síró asszony nép dézsát, vödröket
cipelt, jajgatva ugyanazt a dolgot...*